

СЕЛЯНСТВО ЯК ФАКТОР КОНТИНУЇТЕТУ* МАТЕРІАЛЬНОЇ І ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ

Віталій НЕЧИТАЙЛО

Copyright © 2010

Суперечлива і повчальна доля світового селянства. Захоплене вихором історії, силоміць втягнуте в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, воно, за словами видатного англійського історика А. Тойнбі, є найбільш нещасним братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації просто не встигли поглинути. Та чи не найтрагічнішою виявилася *доля українського селянства*. Важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, таких невідзбиткованих утрат, яких зазнало українське селянство. Здавалося б, сам Бог колись прихильно поставився до наших предків, поселивши їх на найродючіших землях, прилучивши до найдавнішої на планеті хліборобської культури. Та багатовіковий досвід безперервної осілої сільськогосподарської діяльності не приніс нашим предкам ні подальшої волі, ні очікуваного добробуту.

Хтозна, що більше спричинилося до цього – чи навдиковижу плодючі землі, чи географічне положення нашої прабатьківщини, через яку проходило кілька важливих природних антропогенних кордонів: між степом і лісом, між кочівництвом та осілістю, між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, між культурою Заходу і культурою Сходу.

Рятуючи північні і західні народи від численних деспотичних орд, праукраїнський, а затим й український, народ так і не зміг до кінця осягнути власної незалежності. Протягом XVIII, XIX та більшої половини XX століть (за винятком 20-х років) Україна існувала як колонія, а її землі були поділені між Росією і Польщею, відтак Австро-Угорщиною, а ще згодом – між СРСР і Польщею, аж поки після Другої світової війни вся її територія ввійшла до складу радянської імперії. Вона була водночас і провінцією, і колонією, і завойованою країною.

Варто зазначити, що в радянській історіографії замовчувався досвід українського народу у формуванні передових форм господарювання. Специфічною рисою розвитку його соціально-економічного життя завжди була аграрна домінанта у становленні *виробничої культури*, що виявлялася у традиції індивідуального господарювання.

На українських теренах, як і на землях інших країн світу, господарства підприємницького типу зародилися у період формування буржуазних відносин. Їх передіндустріальними попередниками були козацькі хутори, що суттєво доповнювали загальноєвропейську хліборобську традицію. Подих нової цивілізації виявився в Україні не у розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Однак доля розпорядилася так, що Україна потрапила в зону позаекономічного примусу, що призвів до масового покріпачення селян.

У цьому сенсі особливий інтерес викликають комплексні дослідження історії українського селянства, здійснені на основі багатого емпіричного матеріалу, живого слова самих учасників історії. Саме таким дослідженням є праця *Володимира Мовчана, Івана Нерубайського та Василя Олійника “Криві Коліна крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь”* [1]. Відрадно, що автори цих фахових студій головною метою своєї праці визначили історико-патріотичне виховання українців. Чи можна це робити на прикладі одного села. Гадаємо, що не тільки можна, а й потрібно. У пору, коли деякі чиновники від освіти виношують ідею створити спільні із сусідньою країною підручники історії, ця книга зводить нанівець подібні недолугі забаганки, позаяк *сама є найбагатшим і найправдивішим підручником історичної долі*

* Неперервності, послідовності у розвитку, перебігу чого-небудь (за словн.). – Гол. ред.

численних і незнищених кривоколінських родів, а відтак й усієї України.

Варто зазначити, що останнім часом окремі вчені безпідставно ідеалізують роль *українських еліт* на різних етапах історії, що призводить до недооцінки ролі селянства в українському національному русі. Однак, як свідчать дослідження, в тому числі й назване вище, *селянство завжди було фактором континуїтету, тягlosti української культури*, завдяки чому кожна чергова денационалізація еліт не закінчувалася зникненням етносу. Крім того, *селяни виступали головним чинником соборності української культури*. На думку відомого українського вченого Я. Ісаєвича, “загальнонаціональні риси культури і мовна суцільність української території забезпечувалися в основі своїй селянством, оскільки при поділах України національні еліти підпадали під вплив правлячих верхівок держави” [2, с. 125].

Справді-бо, брюховецькі, самоїловичі, барабаші, пушкарі та інші очільники, задобрені царськими жалуваними грамотами на землю, не раз зраджували власний народ задля отримання чергових благ. “Цю Кару Богу за національну зраду, – як слушно зауважують автори книги, – бачимо в усій нашій історії від Переяслава до сьогоднішнього дня” [1, с. 167].

Гірка правда. За багатовікову русифікацію значна частина українців, у тому числі й селян, утратила почуття національної гордості, почала забувати свою історію, і на це були об’єктивні причини. Тільки за радянської влади на нашу землю, замість знищених у тюрмах, висланих до Сибіру, виморених голодом українців, було завезено не один мільйон росіян. Влада добре знала, що робить. Потрібно було витравити з пам’яті місцевих селян почуття господаря, вільної людини, надбане ще в козацькі часи. З діда-прадіда хлібороби, починаючи від трипільців, українці не мали міцних обцинних традицій. Не випадково і в офіційній, і в науковій літературі вперто замовчувався, а подеколи фальсифікувався, *досвід українського селянства щодо формування вільних козацьких господарств*. Після ліквідації Запорізької Січі традиції вільного господарювання на українських землях не перервалися – їх продовжували козаки-запорожці, що з часом повернулися із-за Дунаю у південні райони України, а також переселенці з густонаселених губерній, які взялися олюдянювати необроблювані до того землі. Як свідчать дослідження, саме на колишніх козацьких землях найуспішніше здійснювалися столипінські реформи [3, с. 388–389].

Зрозуміло, що українські селяни, відчувши соціалістичне без власництво, зароджуване більшовиками, стали на шлях саботажу і непокори. У відповідь на селянські виступи верхівка політичного апарату СРСР вдалася до жорстоких, нелюдських методів – *спланованого геноциду*. Це робилося з однією метою – примусити селян відмовитися від землі та волі і заодно подати урок усім непокірливим опонентам радянської влади.

У дослідженні В. Мовчана, І. Нерубайського, В. Олійника на конкретному матеріалі показано, що цей страхітливий злочин проти українського селянства був наперед спланований владою. За свідченням очевидців, всю територію України було оточено військами, заборонено продавати квитки селянам за межі республіки, за виїзд без дозволу навіть у сусідній район їх арештовували. “По суті, українські села були перетворені в концтабори, в яких не годують” [1, с. 186], – зазначають автори. Всього ж протягом 1932–33 років у селі від голодомору померло 229 душ [1, с. 207]. Яких ще доказів потрібно для підтвердження зумисних дій тоталітарного сталінського режиму?

Ще один жорстокий, наперед продуманий намір більшовицької партійної верхівки дослідники розкривають, покликавшись на судження лауреата Нобелівської премії, російського письменника І. Буніна. Він, зокрема, зазначає: “Керівництву країни у 30-ті роки на території СРСР взагалі і в Україні зокрема з допомогою голоду і терору вдалося відібрати практично всі золоті монети, випущені у фінансовий обіг царською Росією. Щодо України, де, за деякими підрахунками, під час Голодомору вимерло до 10 мільйонів осіб, більшовицьке керівництво заробило тут не тільки на експортні зерна, відібраного у вмираючих селян, а й на купівлі, фактично задарма, практично всіх коштовностей у голодуючого населення, які передавали у сім’ях з покоління в покоління. Усе це було навмисно зроблено через спеціально створені для цього державно-лихварські структури (торгсини) і здійснювалося згідно з жорстокими планами скупки золота й коштовностей у населення, що спускалися згорі” [1, с. 203].

Отже, саме радянська економічна політика в Україні спричинилася до того, що український національний опір більшовизму став феноменом, сконцентрованим переважно серед селянства. До речі, таку думку свого часу висловлював у спеціальній записці “Український народ як фактор у боротьбі проти радянського

режиму” перший секретар посольства США Л. Гаррісон, який виділив українське селянство серед інших соціальних груп народів СРСР з погляду на його “активну національну свідомість та вплив на антибільшовицький рух” [4, с. 392].

Знесилене голодом, українське селянство вже не могло чинити опору радянській владі. Держава встановила повний контроль над селом, включила селянство у централізоване господарство – економічну основу тоталітарного режиму.

Чимало уваги автори книги про село Криві Коліна приділяють проблемам сучасного розвитку сільськогосподарського виробництва. Як свідчать матеріали дослідження, трансформаційні процеси, здійснені останніми роками в Україні, призвели до масового занепаду сіл, знищення ролі моралі в людських відносинах. Усталені норми моралі як саморегулятори діють на рівні особистості до тих пір, доки в людини є усвідомлення невідворотності суспільних санкцій за можливі порушення нею цих норм. Тому людина, яка живе в конкретному соціумі, весь час звіряє свої суспільні прояви з визнаними у ньому нормами і самовизначається у своїх діях. Коли ж ідеться про інтереси, задоволення яких пов’язане з порушенням певних суспільних норм, але створюваний ними потужний мотив домінує в самовизначенні людини, то особа починає нехтувати мораллю, а почасти й громадським осудом своїх дій. Причому, на наш погляд, *проблему українського села, яка, за великим рахунком, є проблемою моралі сучасних поколінь народу, неможливо розв’язати лише у площині моралі*. “Наші селяни та українське село не можуть сподіватися на добровільне зречення приватних інтересів, що рухають антиселянську політику, тими суб’єктами, які ними вмотивовані у своїх життєвих спрямуваннях і проявах, – слушно зазначає В. Рябченко. – Мораль безсила проти того, хто спить і бачить, як зірвати для себе перший чи черговий куш” [5, с. 51].

Автори дослідження на конкретних прикладах показують, як здійснювалися трансформаційні процеси в аграрному секторі України після отримання нею незалежності. Селяни Кривих Колін, як і більшість селян України, поділяли позицію влади щодо надання їм державних актів на право приватної власності на землю. Однак їхні надії на самостійне господарювання так і залишилися надіями. “Не маючи коштів і можливостей організувати власне господарство, більшість селян повертала їх колгоспам.

Таким чином, змін практично не відбулося, – підсумовують дослідники. – Тим більше, що паювання та розділ земельних ділянок проводили самі голови колгоспів і директори радгоспів. Це призвело до такого поширеного явища, як отримання землі для заняття фермерством самими керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом з кращими угіддями, вони на вигідних умовах скупували колгоспну і радгоспну техніку і швидко перетворили донедавна колективні сільськогосподарські підприємства на приватні. Обділеним, як завжди, виявився простий селянин-трудівник” [1, с. 567].

Варто зазначити, що *протистояння місцевої влади новим формам господарювання було характерним для всіх регіонів України*, причому, що нахабніші були методи стримування становлення фермерських господарств, то більше поціновувачів і виконавців вони знаходили. На Полтавщині, наприклад, створення таких господарств гальмувалося місцевими органами влади шляхом недотримання встановлених законом термінів розгляду заяв, виділення майбутнім власникам непридатних для господарювання земель тощо. В багатьох селах у практику ввійшов ефективний спосіб нівелювання фермерства як такого: замість повноцінних конкурентів колгоспно-радгоспної системи – ферм з наділами землі 50 і більше гектарів – створювали “псевдофермерські” господарства з наділами – 2–4 га [3, с. 308]. Така практика переслідувала дві мети – якомога швидше розорити фермерів, які вже взяли кредити і придбали потрібну техніку, а тим, хто виявив бажання працювати самостійно, закрити шлях до фермерства.

“Філософія” у керівників колективних господарств була проста: земля, мовляв, наша, то навіщо її віддавати в чужі руки. Голови колгоспів (нерідко спільно з головами сільвиконкомів) активно заохочували селян писати заяви до сільських рад про додаткове виділення 1–2 га землі для розширення присадибного господарства. “Тому що прийде хтось сторонній і забере її, – лякали вони односельців. – А так ми вам і посіємо, й обробимо, і зібраний урожай по садибах розвеземо” [6].

Несприятливі умови для ведення самостійного господарства були і в інших регіонах. “Фермери практично кинуті на виживання у середовище комерційних акул, – зазначав учасник XV конференції фермерів і приватних землевласників Хмельниччини (2004) К. Матвіюк. – Селяни стають кріпаками приватних

землевласників-орендарів. Вони втрачають свого партнера чи противника – колгосп, і виявляються в одній загінці з рештою селян та їх новими господарями, бо на горизонті з'являється новий дядько з великими грішми, готовий скупити масиви землі і зігнати з неї і фермера, й орендаря, і частину кріпосного люду... Поки що фермери мають державні акти на довічне успадковане користування землею, але законодавство потихенько змінюється, і вже “довічного успадкованого користування” не буде, а буде оренда, тобто невдовзі чужий дядько щось кине голові села і районному керівництву, а ті заберуть землю у фермера і віддадуть в оренду йому “з метою більш раціонального використання землі” [7].

Таким чином, ключовим при здійсненні аграрних реформ є питання земельних відносин. У різних країнах по-різному його розв'язують, виходячи з власного історичного досвіду, міжнародної практики та реальних потреб життя. Китай, наприклад, розвиває сільське господарство на державній землі, відданій у довгострокову оренду. Ізраїль – на базі комун і фермерства при економічній свободі селян і відсутності латифундій. Це саме можна сказати про Нідерланди, де державна земля орендується фермерами. І не тому, що вона не продається. Можна купити за 50 тис. доларів один гектар ріллі, заплативши при цьому великий податок. Але фермеру вигідніше заплатити 200 доларів у рік за оренду гектара землі й користуватися нею. Усе популярнішою стає довгострокова оренда землі в багатьох країнах Європи. У кожній країні використовуються свої способи боротьби з латифундистами. Водночас у них є і дещо спільне: це – *економічно вільний власник землі, господарюванню якого ефективно сприяє держава за допомогою кредитів, дотацій, преференцій, гарантій тощо.*

В Україні ж усе навпаки: мільйони економічно невірних, кинутих напризволяще селян, що рахуються власниками земельних паїв, без кредитів, засобів виробництва, і сотні реальних, але ще не оформлених юридично латифундистів, які на правах оренди використовують за безцінь сотні тисяч гектарів угідь і чекають сприятливих умов, щоб ними заволодіти офіційно. Причому *майбутні покупці землі – це здебільшого не ті люди, на яких можна було б покласти у стратегічному розвитку села.* Як переконливо довела у своїх дослідженнях професор О. Осташко, і склад, і мотивація майбутніх великих землевласників не дозволяють сподіватися, що для них важливим є

соціальний розвиток села. Переважно мовиться про вигідне розміщення капіталу [8].

В сучасних умовах людство, особливо Європа, наближається до такого періоду своєї історії, коли звичайні природні ресурси – вода, земля, чисте повітря, біологічне розмаїття – матимуть нову вартість. Тому земельні ресурси в кожній державі вимагають ефективного менеджменту. Не можна ці функції залишати за обласними адміністраціями чи управліннями земельних ресурсів. Усе має бути чітко інституційно розділене – господарське управління, використання державної землі тощо. На думку фахівців, на часі формування, за аналогом Фонду державного майна, Земельного (державного) фонду.

У світі є чимало прикладів ефективного здійснення аграрної реформи. Так, наприкінці Другої світової війни Японія і Північна Корея потрапили в зону окупації США і провели за напоумленням американців земельну реформу західного зразка. У цей же час Північна Корея здійснила трансформацію сільського господарства під егідою СРСР. Результати проведених перетворень відомі: у перших двох країнах сільське господарство до сьогодні розвивається успішно, а Північна Корея – не може прогнати власного народу.

Навіть Китай – тисячолітня твердиня азійського способу ведення сільського господарства – зумів поєднати азійський спосіб землекористування із західним і за короткий період радикально змінив ситуацію в аграрному секторі країни. Залишивши землю у власності держави, уряд Китаю віддав її в довготривалу оренду із зобов'язанням селян продавати половину виробленої продукції за низькими цінами державі, а решту – на ринку. Водночас сільським жителям було дозволено займатися будь-якою підприємницькою діяльністю та утримувати шість-вісім найманих робітників. Підсумком цих заходів стало зростання виробництва сільськогосподарської продукції в півтора рази.

Повчальним для нас може бути й негативний досвід реформування сільського господарства в деяких африканських країнах (Конго, Ліберія, Нігерія, Кот-д'Івуар, С'єра-Леоне), у яких аграрні перетворення гальмуються у зв'язку з політичною нестабільністю. Причому здійснення радикальних земельних реформ тут стримує корумпованість політичних лідерів у поєднанні з конкуренцією еліт і кланів. Ситуація видається знайомою і для нас. Як свідчить практика, *мільйони мешканців сільської місцевості України, як і селяни названих аф-*

риканських країн, сьогодні виштовхнуті на соціальне узбіччя соціального розвитку, перетворюються в маргіналів, за незалежних від них обставин не в змозі самореалізувати свій особистісний потенціал у продуктивній професійній діяльності. Номінально ставши власниками земельних паїв, українські селяни зразу ж потрапили в лабеті потужних механізмів відчуження їх від землі, перетворилися у безправних наймитів великих латифундистів. Головна мета останніх – заволодіти величезними масивами земель, ціна на які з часом буде дуже високою.

Чи погодяться на такий сценарій українські селяни? Гадаю, що ні. Такий висновок підтверджується при ознайомленні з господарською і творчою діяльністю жителів села Криві Коліна, які уже давно визначилися у цьому житті, вирішили, що *розбудову міцної Української держави треба розпочинати з відродження своєї маленької батьківщини.*

1. Мовчан В.П., Нерубайський І.А., Олійник В.Й. Криві Коліна крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь. – К.: КВІЦ, 2010. – 712 с.

2. Ісаєвич Я.Д. Селяни України: вчора і сьогодні // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 125–127.

3. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні? Історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.

4. Едемський А.Б. Україна и Украинцы в оценках американской дипломатии начала 50-х годов // Славяноведение. – 1995. – №6. – С. 40–44.

5. Рябченко В. Технократизм і доля українського села. Занепад сучасного села як системна криза українського соціуму: соціально-філософський аналіз проблеми. – К.: Знання України, 2006. – 76 с.

6. Валок М. Ради фермеру не ради // Голос України. – 1994. – 22 червня.

7. Матвійок К. Без селянина немає держави, без фермера – майбутнього // Подільський кур'єр. – 2004. – 26 лютого.

8. Губені Ю. Фактор ризику // День. – 2009. – 30 травня.

АНОТАЦІЯ

Нечитайло Віталій Васильович.

Селянство як фактор континуїтету матеріальної і духовної культури народу.

В контексті джерельно об'єктивного осмислення драматичної ролі українського селянства, котре в історії людства створило окрему, вельми самобутню і досить продуктивну, виробничу культуру сільськогосподарського типу, зокрема й напрацювало унікальний досвід формування вільних козацьких господарств, змальовується панорамна картина становлення і розвитку, а також спрямованих розтління, нищення та зубожіння селянства як визначального чинника континуїтету-соборності нашої багатовікової культури, а села як морально-духовного осередку вітчизняного соціуму. На-

водяться паралелі як ефективного, так і провального проведення в різних країнах світу аграрних реформ, аналізуються причини спотворення земельних відносин і соціального занепаду мешканців сільської місцевості в українських реаліях сьогодення. При цьому комплексне дослідження історії українського селянства, здійснене Володимиром Мовчаном, Іваном Нерубайським та Василем Олійником “Криві Коліна крізь терни і роки...”, оцінюється як найбагатший і найправдивіший підручник історичної долі численних і незнищених кривоколінських родів, а відтак й усієї України.

АННОТАЦИЯ

Нечитайло Виталий Васильевич.

Крестьянство как фактор континуитета материальной и духовной культуры народа.

В контексте чистейшей объективности осмысления драматической судьбы украинского крестьянства, которое в истории человечества создало отдельную, весьма самобытную и довольно продуктивную, производственную культуру сельскохозяйственного типа, в частности наработало уникальный опыт формирования свободных казацких хозяйств, описывается панорамная картина становления и развития, а также целенаправленных растления, уничтожения и обнищания крестьянства как определяющего фактора континуитета-соборности нашей многовековой культуры, а села как нравственно-духовной ячейки отеческого социума. Приводятся параллели как эффективного, так и провального проведения в странах мира аграрных реформ, анализируются причины извращения земельных отношений и социального оскудения жителей сельской местности в украинских реалиях сегодняшнего дня. При этом комплексное исследование истории украинского крестьянства, осуществлённое Владимиром Мовчаном, Иваном Нерубайским и Василием Олейником “Кривые Колени сквозь тернии и года...”, оценивается как наиболее богатый и наиболее правдивый учебник исторической судьбы многочисленных и неуничтоженных кривоколенских родов, а поэтому и всей Украины.

ANNOTATION

Nechytailo Vitaliy.

Villagers as the Factor of Continuity of Material and Spiritual Culture of Nation.

In the context of source-objective comprehension of dramatic role of Ukrainian villager folks who in the history of mankind created a separate, rather original and efficient, productive culture of agricultural type, and worked out a unique experience of formation of free kozak farms in particular, the entire picture of formation and discord, as well as directed destruction and pauperization of villagers as a key factor of continuity-unity of our many-centuries culture, and a village as a moral-spiritual centre of native society are investigated. The examples of efficient as well as failing conducting of agricultural reforms in different countries of the world are given; the reasons of distortion of land relations and social decline of the village inhabitants in Ukrainian realities of today are analyzed. The complex investigation of the history of Ukrainian villagers performed by Volodymyr Movchan, Ivan Nerubaisky and Vasyly Oliynyk is considered the richest and the most truthful textbook of historical destiny of numerous and not-destroyed family of Kryvi Kolina as well as the entire Ukraine.